

REMESLAS IR RAGANA

Jurijus OTKUPŠČIKOVAS

Rusijos agresijos Ukrainoje metu anksčiau nuo Rusijos nukentėjusiose ir dabar Ukrainą remiančiose šalyse pagrįstai sukilo reakcija prieš plačiai pasklidusią, giliai įsiskverbusių rusifikaciją, prieš Kremliaus diegiamą „rusiškąjį pasaulį“. Deja, toji reakcija dažnai pernelyg lengvabūdiška ir paviršutiniška, o ryžto ir gelmės trūkumą kompensuoja subendrintu antirusiškumu. Regis, laikas priminti, jog tikrąjį žmogiškąjį tapatumą lemia ne žodžiai ir ne vardai, o darbai. Ypač kai jie drąsa ir išvadomis kartais pranoksta lietuviškas pavardes turėjusių kalbininkų darbus.

Todėl siūlome skaitytojui du greta sudėtus rusų kalbininko baltisto Jurijaus Otkupščikovo (Юрий Владимирович Откупщиков, 1924.08.29–2010.09.25) straipsnius. Jis gimė Kazanėje, Kazanės universitete baigė klasikinę filologiją, įgijo filologijos mokslų daktaro laipsnį. Nuo 1953 m. dėstė Sankt Peterburgo universitete, nuo 1971 m. profesorius, 1971–1992 m. Klasikinės filologijos katedros vedėjas. Didelis lietuvių ir latvių draugas, aktyviai palaikęs Sąjūdį. Mokslo darbuose, kad ir kokių klausimų, nuolat rėmėsi lyginamąja baltiška medžiaga, tyrinėjo ir iškelė baltišką Okos baseino hidronimiją, daugeliu atvejų persvarstė baltų ir slavų tarpusavio skolinių klausimus baltų naudai. Vieną iš tokio pobūdžio straipsnių, nagrinėjančių santykį tarp žodžių lie. remeslas ir ru. ремесло, kaip tik siūlome skaitytojui. Negana to, J. Otkupščikovas yra pridėjęs ranką ir prie baltų mitologijos – pavyzdžiui, savaip išaiškinęs žodžio ragana kilmę. Skelbiame ir šį straipsnį.

■ RUSŲ РЕМЕСЛО – LIETUVIŲ REMESLAS

Gera žinoma glaudus baltų-slavų leksikos, ypač amatų srities, santykis. Nė su jokia kita iš indoeuropiečių kalbų už baltų-slavų arealo ribų nei baltų, nei slavų kalbos neturi tiek daug amatų srities leksinių izoglosų. Baltų-slavų arealo leksinių izoglosų gausa neperskiriamai susijusi su fonetinėmis (Курилович 1958: 15–49; Илич-Свитыч 1963), darybinėmis ir morfologinėmis izoglosomis. Kruopščios lyginamosios-istorinės morfologinių duomenų analizės pagrindu Vytautas Mažiulis yra priėjęs svarbią išvadą apie tai, jog baltų ir slavų kalbų genetinio artumo būta dar glaudesnio nei paprastai manoma (Mažiulis 1970: 319).

Baltų ir slavų kalbose ne tik esama didelio skaičiaus izoglosų, kurias sudaro darbo veiksmus žymintys veiksmazodžiai. Daugybė veikėjų pavadinimų (*nomina agentis*) ir veiksmo įrankių pavadinimų (*nomina instrumenti*) ir čia, ir ten sudaromi iš tų pačių šaknų pagal tą patį žodžių darybos modelį: lie. *siuvėjas*, *siuvėja*, la. *šuvėjs*, *šuvėja* – sen. ru. *швьтъи*, *швьтъя* ‘siuvėjas, siuvėja’; lie. *siuviskas*, *siuviskis*, pr. *schuwikis* – sen. ru. *швьвьць* ‘siuvėjas, batsiuvys’; lie. *minikas* – blr. dial. *мнеу* ‘minikas’; lie. *tašiklis* (iš *tašyti*), la. *teseklis* (iš *test* ‘tašyti’) – ru. *тесло* ‘vedega (kirvis tašymui)’ (iš *тесать* ‘tašyti’); lie. *maišiklis* la. *maiseklis* – če. *mísidlo* ‘maišiklis’; lie. *voliūga*

‘volas’ – serbų-kroatų *вълуга* ‘volelis’; lie. *tākilas* ‘tekėlas (sukamas ritinio formos galastuvas)’, pr. *tackelis*, la. *teciklas* – ru. *точило*, le. *toczydło*; pr. *dalptan* ‘kaltas’ – ru. *долото* ir kt. Tokių izoglosų kaip pr. *schutuan* ‘suktinis siūlas’ – ru. dial. *шумво* ‘ištinis dygsniuotas siūlas’; lie. *nūtys* – ru. *ниту*; lie. *šaiva*, *šėiva* – če. *seva*, ru. *цевка*; la. *birde* ‘audimo staklės’ – ru. *бердо*; la. *gurste* (*linu*) ‘sauja (linų)’ – ru. *горсть (льна)*; la. *ragalis* ‘senoviško arklo rankena’ – ru. dial. *рогаль* ‘arklo rankena’ sąrašą galima būtų tęsti.

Atrinktinai pateikta dalis baltų-slavų amatų leksikos izoglosų liudija apie artimą baltų ir slavų giminybę, gausius bendrus jų materialinės kultūros bruožus. Apie tai byloja ir archeologijos bei etnografijos duomenys.

Tačiau baltų ir slavų amatų leksikos panašumas aiškintinas ne vien artima abiejų kalbų giminybe. Svarbų vaidmenį čia suvaidino taip pat gausūs abipusiai skolinimaisi iš vienos kalbų į kitas. Deja, kaip tik žymus baltų ir slavų kalbų artumas trukdo išskirti seniausius skolininės leksikos sluoksnius šiuose kalbose. Tarkim, lie. *sōdas* yra skolinys iš sl. *cadъ* ‘sodas’. O jeigu šis žodis – ne skolinys, o kilme giminiškas, tai kokio tuomet jis turėtų būti pavidalo? Pasirodo, irgi *sōdas*. Todėl daugiau mažiau patikimai galime kalbėti tik apie santykinai vėlyvo laikotarpio skolinius. Pasakytina, kad slaviški skoliniai baltų kalbose iširti gerokai nuodugniau (Aleksandro Briuknerio, Prano

Skardžiaus, Janio Endzelyno darbai) nei baltiški skoliniai slavų kalbose. O kaip tik amatų leksikos srityje rytų ir vakarų slavai (daugiausia baltarusiai, rusai ir lenkai) yra perėmę nemažai žodžių iš baltų kalbų (visų pirma – iš lietuvių kalbos). Ypač daug skolinių yra susiję su žodžiais, žyminčiais medžio apdirbimo veiksmus, – su dailidžių leksika. Prie jų priskirtini pirmiausia gana gausūs įvairių statinių pavadinimai (dargi nekalbant apie tarmines lytis): blr., ru. *аруд*, le. *arud* ‘aruodas’ (lie. *arúodas*); blr., ru., ukr. *евня*, *евня*, sen. ukr. *евья* ‘jauja’ (lie. *jáuja*); blr. *прымень* ‘priemenė’, sen. le. *primien* ‘priestatas’ (lie. *priemenė*); blr., ru. *пуня*, le. *punia* ‘daržinė, klojimas’ (lie. *pūnė*, *pūnià* ‘klojimas, tvartas’, la. *pune* ‘daržinė’); blr. *свіран*, ru. *свиран*, le. *świron* ‘svirnas, klėtis’ (lie. *svīrnas*).

Su statybos amatu neperskiriamai susiję ir tokie baltizmai slavų kalbose kaip le. *szulo*, blr. *шула*, ru. *шulo* ‘šulas (tvoros ar pastato stačias rąstas, stulpas)’ (lie. *šūlas*); le. *sklut*, blr. *склют*, *шклюд*, ru. *склют*, ukr. *шклюд* ‘kirvis rąstams tašyti, skliutas’ (lie. *skliūtas*); le. *dziegiec*, sen. čekų *dehet*, blr. *здегоць*, ru. *деготь*, ukr. *деготь* (lie. *degūtas*); le. *ракулу*, blr. *пакулле*, ru. *накля* (lie. *pākulos*). Nemažai medinių indų pavadinimų irgi buvo pasiskolinti iš baltų kalbų: le. *žlukto*, blr., ru., ukr. *жлукта*, -o ‘kubilas, šulė skalbiniams merkti’ (lie. *žlūktas*, *žlaūktas*); sen. ru. *яндова* ‘geriamasis indas su snapeliu’ (lie. *indaujà* ‘spinta indams sudėti’); le. *kousz*, blr. *коўш*, ru., ukr. *ковш* (lie. *káušas*, la. *kauss*). Baltų kalbų įtaka lenkų ir baltarusių kalboms statybų leksikos srityje buvo tokia reikšminga, kad į šias kalbas pateko ir lietuviškas namų statytojo ar staliaus, meistro pavadinimas: sen. le. *doilid*, *doylida*, blr. *дойлід*, *дойліда*, *дайліда* (lie. *dailidė*).

Pateikti faktai leidžia pereiti prie kelių amatų žyminčių slavų žodžių kilmės nagrinėjimo. Senųjų baltų-slavų ryšių požiūriu, šie žodžiai yra neabejotinos reikšmės. Pietų slavai amato reikšme vartoja: bulgarai *занаят*, makedonai *занает*, serbai *занāt* bei *дбрт*. Tokie žodžiai kaip *ремьство*, *ремьство* ir *ремезьство* priklauso vien knyginei bažnytinei slavų kalbai ir neturi sau atramos gyvose pietų slavų kalbose. Šios lytys įprastos rytų slavų kalboms. Jas aptinkame ir senosios rusų raštijos paminkluose (*ремьство*, *ремьство*), ir rusų, baltarusių, ukrainiečių kalbų tarmėse (*ремьство*, *ремьство*). Vakarų slavų kalbose lyčių su *-stvo* nepasitaiko, čia visur nuosekliai pasirodo dariniai su *-slo*: čekų *řemeslo*, lenkų *rzemiesło*, *rzemiesło*,

lužitėnų aukštaičių *řemeslo*. A. Briuknerio nuomone, lytys su *-slo* būdingos tik vakarų slavams, o rusų bei ukrainiečių *ремьство* yra skolinys iš lenkų (Brückner 1957: 475). Tačiau sen. rusų *ремьсленицы* ‘amatininkės’ pasirodymas jau XIV a. (Срезневский III: 114), taip pat žodžio *ремьство* platus paplitimas rusų ir ukrainiečių kalbų tarmėse – visai nesant šio žodžio su priesaga *-л-* baltarusių kalboje – daro A. Briuknerio prielaidą mažai tikėtiną. Kad ir kaip būtų, rytų slavuose papliudytos dvi nagrinėjamų žodžių lytys: *ремьство* ir *ремьство*. O čia, žinoma, kyla klausimas, kaip šios lytys yra susijusios su lie. *remėstas*, *remėstas* ‘amatas’. Francas Miklošičius, etimologizuodamas sen. slavų *ремьство*, nurodo šiuos baltų žodžius drauge su lie. *remėsas* ir la. *remesis* ‘dailidė’ (Miklosich 1886: 275). Tuos pačius ar analogiškus sugretinimus daro Kazimieras Būga (Būga 1959: 304, 532), Janis Endzelynas (Эндзелин 1911: 198; žr. Mühlenbach 1930: 510), taip pat Aleksandras Preobraženskis ir Maksas Fasmeris savuosiuose rusų kalbos etimologiniuose žodynuose (s. v. *ремьство*). Galų gale visa grupė žodžių suvedama į šaknį **rem-* ‘kirsti’, kurios vediniai yra lie. *remt-as* ‘strampas, nuokarta’, *ramt-is* ‘įkarta, įpjo-va’, *ramtyti* ‘prastai, nelygiai pjauti, kapoti, daryti įkirtimus’ (Būga 1959: 304, 532–533, 541). Čionai neabejotinai turi būti priskiriami ir tokie žodžiai kaip pr. *romestue* ‘plačiaašmenis (dailidės) kirvis’ (Būga 1959: 304) ir la. *remiķis* ‘dailidė’.

Pateiktoji etimologija, visų nuodugniausiai pagrįsta K. Būgos, priskirtina prie itin patikimų ir įtikinamų etimologijų. Tačiau ji neatsako į klausimą dėl santykio tarp ru. *ремьство*, *ремьство* ir lie. *remėstas*, *remėstas*. K. Būga net buvo priverstas įrodinėti, kad lietuviškieji žodžiai nėra skoliniai iš slavų, nes tais laikais, pavyzdžiui, A. Briukneris daugybę giminiškos kilmės žodžių ir netgi slavų baltizmų slavų laikė baltų slavizmais.

Taigi pereikime prie šių slavų ir baltų žodžių nagrinėjimo. Visų pirma, archajiškiausios savo struktūra lytys – bažnytinės sl. k. *ремьство* ir *ремьство* – leidžia išskirti šių priesaginių darinių darybinį kamieną **ремьсь*, **ремьсь*, **ремьсь* arba **ремьсь*. Matyt, pastarąjį žodį ir aptinkame senojoje rusų kalboje (XIV a.): *ремьси храмы сьбтлають вы* (Срезневский III: 114). Tačiau šis *hарах legomenon* negali būti patikimas pagrindas teigti žodį *ремьсь* ‘dailidė, meistras statybininkas’ senojoje rusų kalboje buvus plačiai paplitusį. Be to, *ремьсь* (arba *ремьсь*) negali būti laikomas la. *remesis* bei lie. *remėsas* atitikmeniu. Iš tikrųjų, atitikimas tarp ru. *береза* ‘beržas’, *железо* ‘geležis’ ir lie. *beržas*, *geležis* byloja, jog sen. rusų

remezъ turėtų atitikti lie. **remežas*. Tiesa, sen. ru. **remecъ* visai tiksliai atitiktų lie. *remėsas*. Tačiau tokiu atveju turime pripažinti, jog sen. ru. *remezu* ir bažn. sl. *remezъstvo* yra suskardėjusio *c* padariniai, o tai vargiai tikėtina slavų kilmės žodžiams. Tuo tarpu *c* ir *z* kaita baltų kilmės senosios rusų kalbos žodžiuose – gana įprastas reiškinys. Antai Ipatijaus metraštyje 1278 m. prūsai minimi dviem lytimis – *проуци* ir *проузи* (plg. **remecu* ir *remezu*, bažn. sl. *remecъstvo* ir *remezъstvo*). Vadinas, vienintelis žodis, galėjęs būti darybiniu pagrindu rytų slavų žodžiams su *-(b)stvo* (arba su *-lo*), – sen. ru. *remezu* – pasirodo esąs ne tik izoliuotas, bet ir anomalus pirminės giminytės tarp nagrinėjamų baltų ir slavų žodžių požiūriu.

Tačiau tarkime, kad rytų slavai turėjo žodį **remecъ* (**remecъ*), atitinkantį lie. *remėsas* ir la. *remesis*. Jau K. Būga yra pažymėjęs, kad lie. *remėsas* priklauso prie įprastų *nomina agentis* [veikėjų pavadinimų] su *-ėsas*: *burgėsas* ‘kas burba, burga’, *švėpėsas* ‘šveplys’, *velbėsas* ‘t. p.’ (Būga 1959: 304, 532–533; taip pat žr. Skardžius 1943: 311–312). Lietuvių priesaga *-esa-* yra natūrali vedinių su priesaginiu *-s-* sistemos dalis (Skardžius 1943: 310–314). O štai rekonstruoti sen. rusų lytis **remecъ* nei žodžių darybos, nei bendrosios semantikos požiūriu (*nomina agentis* su *-ecъ* arba *-ecъ?*) negali būti laikoma kilme slavišku žodžiu.

Itin keistai slaviškoje dirvoje atrodo du gretutiniai dariniai *ремество* ir *ремесло*. Vedinių su *-сло* rytų slavų kalbose palyginti nedaug. Išskyrus neaiškios kilmės žodžius *кресло* ‘krėslas’ ir *коромысло* ‘naščiai, svirtis’, visi likusieji rusų k. dariniai su *-сло* bus lengvai susiejami su atitinkamais veiksmoždziais: *весло* ‘irklas’ – *везти* ‘vežti’ (< **uēgh-slom*), *масло* ‘sviestas’ – *мазати* ‘tepti’, *прясло* ‘žardis’ – *прятъ* ‘verpti’, *тесло* ‘vedega (kirvis tašymui)’ – *тесати* ‘tašyti’, *свясло* ‘ryštė, raištis’ – *вязати* ‘rišti’ ir t. t. Žodis *ремесло* šiuo atžvilgiu nėra su niekuo slaviškoje dirvoje susijęs. Antai apie če. *řemeslo* Vaclavas Machekas savajame žodyne (Machek 1957: 433) rašo: „Žodis neaiškus, niekur kitur nėra tokio darinio (nebent tik la. *remesis* ‘dailidė’)“. Be to, pateiktieji slavų vediniai su *-(c)ло* ir bendrosios semantikos požiūriu (*nomina instrumenti* [veiksmo įrankių pavadinimai]) griežtai skiriasi nuo žodžio *ремесло*. Pagaliau nė vienas iš šių vedinių neturi gretutinių sinonimiškų (ar bent nesinonimiškų) lyčių su *-(b)stvo*. Atvejis *ремество* – *ремесло* ir šiuo atžvilgiu pasirodo esąs išimtinis ir nepaaiškinamas. Tuo metu lietuviškieji priesaginiai variantai *remėslas* – *remėstas* palygintini, pavyzdžiui, su *grumslas* – *grumstas*, *girsas* ‘girdas,

gandas’ – *girstas* ‘išgirstas’, *kaišlas* – *kaištas* ‘su-kaitimas, prakaitavimas’, *skruoslas* – *skruostas* ir pan. Darybinis modelis *grūmti*, *grūmia* → *grumslas*, *grumstas* mena dėsninę raidą **remti*, *remia* → **remslas*, **remstas* ‘kirtimas’ (kaip procesas, o paskui – kaip užsiėmimas), plg. *kaišlas*, *kaištas* ‘prakaitavimas’ (procesas). Tik, matyt, dėl veikėjo pavadinimo *remėsas* įtakos žvaigždute pažymėtosios lytys pavirto į *remėslas* ir *remėstas*. Taigi ir čia reiškinys, slaviškoje dirvoje išimtinis ir nesuprantamas, pasirodo paaiškinamas lietuvių žodžių darybos priemonėmis. Todėl teisus K. Būga, linkęs žodžius lie. *remėslas* ir *remėstas* laikyti kilme grynai baltiškais (Būga 1959: 304)¹. Reikia pasakyti, kad ir vėlesni pagal savo struktūrą *nominis agentis* reikšmės vediniai visiškai atitinka įprastas baltų kalbų žodžių darybos normas: lie. *remėstas* → *remestiniškas*, *-ė* kaip *amatas* → *amatininkas*, *-ė*, *puodas* – *puodininkas*, *-ė*; la. *remesnieks*, *-nīca* (kaip *maize* ‘duona’ → *maiznieks*, *-nīca*), matyt, atsirado tiesiog pridūrus naujas priesagas prie seno *nominis agentis* kamieno.

Ir santykio su veiksmoždzio šaknimi atžvilgiu žodžiai ru. *ремесло* ir *ремество* nesiduoda etimologizuojami kaip kilme slaviški žodžiai. Jau matėme, kad rusų kalbos vediniai su *-сло* be ypatingų keblumų susiejami su atitinkamais veiksmoždziais. O štai žodis *ремесло* tiesiog „pakimba ore“. Tas pats pasakytina ir apie tariamą žodžių *ремесло* ir *ремество* darybinį pagrindą – sen. ru. **remecъ*. Lie. *remėsas* lengvai išvedamas iš šaknies *rem-* ‘kirsti’ (kuri siejasi su *rem-tas* ‘strampas, nuokarta’, pažodžiui ‘atkirstas’, taip pat, kaip veiksmoždzio šaknis *sem-* ‘semti’ – su *sém-tas*), o štai sen. ru. **remecъ* slaviškoje dirvoje lieka neaiški nei priesaga, nei šaknis. Nes žodyje lie. *rem-tas* šaknis *rem-* lengvai išskiriama – todėl, kad šis žodis pagal kilmę yra „standartinis“ veiksmoždzinis būdvardis su produktyvia priesaga *-t-*, įprasta baltų-slavų dalyviams, o štai žodyje ru. *pyбуть* ‘kirsti’ ta pati šaknis **rem-* atpažįstama tik sudėtingos etimologinės analizės būdu. Vadinas, kai lie. *remėsas* baltų areale etimologizuojamas be jokių sunkumų, sen. ru. *remezъ* arba rekonstruotasis **remecъ* negali būti patikimai etimologiškai paaiškintas kaip slaviškos kilmės žodis.

Pateikti faktai leidžia išsakyti prielaidą apie baltišką nagrinėjamų žodžių kilmę. Visų pirma, lie. *remėsas*, la. *remesis* arba kitas baltų žodis reikšme ‘dailidė’ buvo perimtas lytimis **remecъ* arba *remezъ* (**remecъ*, *-zъ*), kurios tapo pagrindu

1 Ernstas Frenkelis lie. *remėslas* vis dėlto laiko slavizmu (Fraenkel: 717).

vediniams su įprasta slavams priesaga *-(ь)ство*: *ремес-ь-ство* ir *ремез-ь-ство*. Dėl lyties *ремесло*, tai ji vakarų slavų kalbose veikiausiai bus atsiradusi kaip tiesioginis skolinys iš baltų (lie.) *remėslas*. Rytų slavams galima galvoti tiek apie skolinimąsi, tiek apie antrinį *-л-* atsiradimą pirmiausia tokiuose žodžiuose kaip *ремес(л)ь(никъ)* ir paskesnę atbulinę derivaciją (*→ремесло*). Lietuviškosios gretutinės lytys *remėslas* ir *remėstas*, matyt, prisidėjo prie dviejų pagrindinių žodžio lyčių įsigalėjimo ir slavų dirvoje: *ремесло* ir *ремество*.

Ir geografinis paplitimas, sutampantis su įprastu slavų baltizmų arealu, ir reikšmingas stabybinės (dailidžių) leksikos santykinis svoris tarp baltiškos kilmės slavų kalbų žodžių, ir patikimo pagrindo slaviškai žodžių etimologijai nebuvimas – kartu su tokio pagrindo buvimu baltų areale – visa tai patvirtina išsakytąją prielaidą apie nagrinėjamųjų slavų žodžių skolinimąsi.

LIETUVIŲ IR LATVIŲ RAGANA

Jau prieš du šimtus metų vieno latvių-vokiečių žodyno autorius Jakobas Langė rašė, jog la. *rag(g)ana* – tai ‘raguota ragana’ (Lange: 245, 316). Galima būtų nurodyti ištisą eilę senesnių bei naujesnių tokio pobūdžio aiškinimų ir apie lietuvių *raganą* (= raguotą).

XIX a. pabaigoje Augustas Leskynas – pradžioje su klaustuku (Leskien 1884: 365), o paskui jau tvirčiau (Leskien 1891: 387) – sugretino lie. bei la. *raganą* su lie. *regėti*, la. *redzēt* (šaknis *reg-* ‘regėti’). Šią etimologiją priėmė ir iš dalies argumentavo savo darbuose Josepis Julijus Mikola (Mikkola 1895: 220–221), Herbertas Petersonas (Peterson 1921: 48), Kazimieras Būga (1959: 257–258), Janis Endzelynas (Mühlenbach 1930: 464). Iš šiuolaikinių autorių šiam etimologiniam aiškinimui pritaria, pavyzdžiui, Benjaminas Jėgeris (Jegers 1966: 144), Algirdas Sabaliauskas (1966: 40), Marija Gimbutienė (Gimbutas 1974: 89).

Teigiamas ryšys tarp žodžių *regėti* ir *rāgana* turi patikimų semantinių analogijų: sen. rusų *въдѣма* ir *въдѣти* ‘žinoti’; pavyzdys ru. *знахарь* ‘žiniuonis’ – *знать* ‘žinoti’ sugretintinas su lie. *žynys* – *žinoti*; matyt, čia dera prišlieti ir ang. *witch* ‘ragana’ – plg. vok. *wissen* ‘žinoti’. Kalbant konkrečiai apie šaknį *reg-*, būtina pabrėžti, kad latvių žodis *pareģis* ‘pranašautojas’ etimologiškai gali būti paaiškintas tik remiantis veiksmožodžio *paredzēt* reikšme ‘numatyti’.

Ir vis dėlto ši – iš esmės visuotinai pripažįstama šiuo metu – etimologija (*rāgana* – iš *regėti*),

mano požiūriu, klaidinga. Semantinis modelis ‘žinoti, regėti’ → ‘burtininkas, ragana’ dar anaip-tol nereikia, kad visi be išimties žodžiai reikšme ‘ragana’ būtinai turi būti tokios pačios etimologijos. Antai ru. *чародейка* ‘burtininkė, kerėtoja’, vok. *Hexe* ‘ragana’, lie. *laūmė* ir kai kuriuos kitus žodžius grindžia visai kito tipo ryšiai.

Žodžių darybos modelis *málka* → *malkanas* ‘medinis’, *vaĩgas* → *vaĩganas*, *rũkas* → *rũkanas* ‘ūkanotas, miglotas’ ir kt. (Skardžius 1943: 266) leidžia čionai priskirti ir santykį *rāgas* → **rāganas* ‘raguotas’ (plg. la. *ragans* ‘burtininkas’). Tokį darybinį-semantinį aiškinimą galima paremti pavyzdžiais iš lietuvių bei latvių tarmių: la. *ragana* ‘raguota avis’, ‘vabalas ilgais ragais’, lie. *raganos* ‘vabalai ūsuočiai’ (vok. Bockkäfer), *ragānė* ‘raguota avis, ožka’², la. *raganu raganais* ‘der Gehörnteste’ = ‘raguotų raguočiausiasis’, t. y. ‘velnias’ (Mühlenbach 1930: 464)³. Iš pateiktų pavyzdžių galima padaryti išvadą, kad la. ir lie. *ragan(a)s* etimologiškai reiškia ‘raguotas’, o *ragana* – ‘raguota’⁴.

Prof. M. Gimbutienė mano, kad iš *regėti* buvo pasidaryta ne tik *rāgana*, bet ir *rāgius* ‘velnias’. *Rāgius* ir *rāgana* – „abu labu tokiu“, todėl abu žodžiai, M. Gimbutienės manymu, (etimologiškai) reiškia ‘pranašautojas’ ir ‘pranašautoja’ (Gimbutas 1974: 89). Tačiau prieš tokią prielaidą byloja kai kurios svarbios lietuvių bei latvių žodžių darybos ypatybės.

Lie. *barzdà* → *barzdž-ius* ‘barzdyla’ ir la. *bārda* ‘barzda’ → *bārd-ainis* ‘barzdyla’, *bārd-ains* ‘barzdotas’;

lie. *kuprà* → *kùpr-ius* ir la. *kuprs* ‘kupra’ → *kupr-ainis* ‘kuprius’, *kupr-ains* ‘kuprotas’;

lie. *galvà* → *galv-ius* ‘der Köpfige (galvočius)’ ir la. *galva* → *galv-ainis* ‘der Köpfige’, *galv-ains* ‘köpfig (galvotas)’;

rāgas → *rāg-ius* ‘velnias’ (pažodžiui ‘ragočius’) ir la. *rags* ‘ragas’ → *rag-ainis* ‘ragočius’, *rag-ains* ‘raguotas’.

Akivaizdūs žodžių darybos ryšiai pateiktuose pavyzdžiuose neleidžia manyti, kad santykis tarp

2 Dėkoju V. Manikaitei, suteikusiai man pastaruosius du pavyzdžius iš Akademinio lietuvių kalbos žodyno (LKŽ) kartotekos.

3 Pavyzdys paimtas iš latvių liaudies pasakos.

4 Lauktinas lietuvių kalboje kirčio vietos pasikeitimas per einant nuo vyriškosios prie moteriškosios giminės būdvardžio, matyt, negaliojo žodžiams, anksti virtusiems daiktavardžiais. Plg. *liėkana* (iš *liėkas* ‘atliekamas’), *rũkana* ‘ūkana, migla’ (iš *rũkas*), *sniėgana* ‘ramus snigimas’ (iš *sniėgas*), *kāpana* ‘gaišimas, stipimas’ (iš *kāpas*) ir kt. Žr. Skardžius 1943: 227–228.

rāgas ir *rāgius* galėtų būti antrinis – liaudies etimologijos padarinys. Aišku tai ir todėl, kad tas pats latvių kalbos žodžių darybos modelis visai keturiais atvejais atitinka lietuvių vadinius su – *ius*. Vadinasi, sprendžiant iš žodžių darybos duomenų, lie. *rāgius* ‘velnias’, la. *ragans* ‘velnias’ (plg. minėtąjį pasakos *raganu raganais*) ir la. *ragans* ‘burtininkas’ etimologiškai reiškia ‘raguotas(is)’, o *ragana* – ‘raguota (raguotoji)’.

Bet ar kas yra kur nors girdėjęs apie raguotas raganas?

Indoeuropiečių lyginamoji mitologija byloja, kad *ragana* – tai gana vėlai modifikuota sena pagoniška zoomorfiška dievybė, garbinta ožkos (resp. ožio) arba karvės (jaučio) pavidalu. Tokio garbinimo pėdsakų aptinkame visur, visose indoeuropiečių (ir ne tik indoeuropiečių) tautosose esama dievybių su ragais ir kanopomis: Graikijoje (Panas, Dionisas, Satyrai, Silėnas), Romoje (Faunas su Fauna, Silvanas su Silvana), Rusijoje (*леший, лисун* ‘miškinis’ su *лешиха, лисунка* ‘miškinė’) ir t. t.

Jeigu ryšys tarp žodžių *rāgas* ir *rāgana* baltų kalbose būtų atsitiktinis arba antrinis, neaptiktume atitinkamo ryšio pavyzdžių slavų ir germanų kalbose, slavų ir germanų sakytinėje liaudies kūryboje. O juk rusų ir vokiečių pasakose raganos nuolat pasiverčia karvėmis bei ožkomis, dažnai turi ragus ir visuomet – uodegą. Pasak vokiečių tikėjimų, po Valpurgijos nakties ten, kur šoko raganos, ryte matyti daugybė karvių bei ožkų pėdsakų (Grimm 1835: 1025). Vienoje vokiečių pasakoje mergaitė, įžengusi į užgintą kambarį, išvydo tenai savo šeimninę raganą su didžiuliais ragais kaktoje (Vordemfelde 1924: 564). Panašų pavyzdį iš vienos archajiškos rusų liaudies pasakos pateikia Dmitrijus Zeleninas (žr. Пропп 1946: 57). Įdomi šiuo atžvilgiu ir viena rusų mįslė: *Стоят яга, во лбу рога* „Stovi [Bobai] Jaga [≈ raganai], kaktoje ragai“ (Даль IV: 672). Prieš mus – netiesioginis įrodymas, jog rusų (tiksliau, slavų) raganos kitados turėjo ragus. Tokio pobūdžio netiesioginių įrodymų galima aptikti ir vokiškoje medžiagoje. Įdomi šiuo požiūriu sraigė *Modulus trochiformis*. Kaip ir visos sraigės, ji turi čiuptuvėlius, kurie labai primena ožkos ragus. Vokiškai ši sraigė vadinama... *Hexe* ‘ragana’. Visiškai akivaizdu, kad šį pavadinimą sraigė gavo anaipol de dėl gebėjimo pranašauti ateitį. Ryškiausias šios sraigės išorinis požymis yra jos „ragai“ – raganos ragai...

Pažymėtina, kad vok. *Hexe* – ne tik ‘ragana’ ir ‘raguota sraigė’, bet ir ‘raguotas vabalas’. Pastarosios dvi vok. *Hexe* reikšmės rodo, jog būtent ragai buvo tas bendras požymis, pagal kurį tapo

pavadinti ir vabalas, ir sraigė. Priminsiu, kad lietuvių bei latvių tarmėse žodis *ragana* irgi turi reikšmę ‘raguotas vabalas’.

Vadinasi, tiek žodžių darybos, tiek semantiniai duomenys labiau tenkina etimologiją *rāgas* → *rāgana* ‘raguotoji’ negu *regėti* → *rāgana* ‘pranašautoja’. Bet tai dar ne viskas. Liko išnagrinėti paskutinį pagal eilę, tačiau turbūt patį svarbiausią argumentą.

Dar niekas, kiek man žinoma, nagrinėdamas žodžio *ragana* etimologiją, nėra pateikęs jokių artimų jo atitikmenų už baltų kalbų ribų. O tokių atitikmenų esama, ir visai netoli – pietų slavų kalbose. Serbų-kroatų *roga* ‘raguota avis’ ir *бабарога* ‘ragana’ (rusų *баба-яга*) galima sugretinti su latvių *ragana* ‘raguota avis’ ir ‘ragana’. Vadinasi, la. *ragana* ir s.-kr. *roga* padaryti iš tos pačios šaknies *rag-* / *poz-* ir turi du vienodus reikšmes: 1) ‘raguota avis’ ir 2) ‘ragana’. Tačiau šiame sugretinime sutampa tik šaknis ir dvi reikšmės (nors ir tai, žinoma, didžiai iškalbinga). Visišką, ne tik fonetinį bei semantinį, bet ir žodžių darybos sutapimą rodo atvejis la. *ragane* = *ragana* = lie. *rāgana* – s.-kr. *рогоња* (*rogoña*) 1) ‘jautis arba avinas ilgais ragais’, 2) ‘velnias’ (eufemizmas, pažodžiui ‘raguotasis’, plg. lie. *rāgius* bei la. *raganu raganais*) ir 3) ‘raguotas žmogus’. Prieš mus ne tik sutampančios šaknys, bet ir žodžių daryba (priesaga *-n-*). Vadinasi, baltų ir pietų slavų areale visiškai sutapo kamienai *ragan-* ir *рогон-*. Šis sutapimas vėlgi negali būti atsitiktinis, nes sutampa ir žodžių semantika. Antai s.-kr. *рогоња* reikšme ‘avinas ilgais ragais’ galima sugretinti su la. *ragana* ‘raguota avis’. Reikšmės ‘raguotas avinas’ ir ‘raguota avis’ skiriasi vien gimine. Negana to, pažymėtina, kad slavų žodis, nors jis ir vyriškosios giminės, linksniuojamas pagal moteriškosios giminės paradigmą (kaip bendrosios giminės daiktavardžiai). S.-kr. *рогоње* ‘raguotas vabalas’ (vok. *Bockkäfer*) sutampa su ta pačia lietuvių bei latvių žodžių reikšme. Be to, įdomūs serbų-kroatų žodžiai, padaryti iš šaknies *poz-* su kitomis priesagomis. Antai *роговина* (*rogoša*) reiškia: 1) ‘raguota ožka arba avis’ ir 2) ‘ragana (raguotoji)’, *рогуља* reiškia 1) ‘karvė ilgais ragais’ ir 2) ‘ragana’ (eufemizmas) (žr. pagal žodžius Rječnik 1880–1967 ir Толстой 1970).

Pateiktieji pavyzdžiai rodo, jog tiek baltų, tiek slavų areale šaknies *rag-* / *poz-* vediniai įgauja reikšmes ‘raguotas gyvulys (avis, ožka, karvė)’, ‘raguotas vabalas’ ir ‘(raguota) ragana’. Kai kuriais atvejais baltų ir slavų žodžiai sudaryti su skirtingomis priesagomis, o štai baltų kamienas *ragan-* ir slavų *рогон-* sudaro svarbią semantinę-darybinę izoglosą.

Izoglosa baltų *ragana* ir pietų slavų (serbų-kroatų) *rogoňa* yra svarbi ir pati savaime⁵, net nepriklausomai nuo jokių etimologinių klausimų, nes apskritai mums yra žinoma palyginti nedaug baltų ir pietų slavų leksinių izoglosų (jau nė nekalbant apie žodžių darybos izoglasas). Gali būti, kad ši izoglosa suteiks naujos medžiagos ir lyginamajai baltų-slavų mitologijai. O kalbant apie baltų žodžio *ragana* etimologiją, būtina pažymėti, kad nurodytoji izoglosa įgalina perprasti kai kuriuos sudėtingus semantinius santykius baltų areale, kurie buvo visiškai neaiškūs.

Ryšys tarp žodžių *ragas* ir *ragana* baltų kalbose buvo atmestas kaip liaudies etimologija, o štai neginčytini slavų pavyzdžiai rodo kaip tik tokį ryšį, be to, tarp žodžių, turinčių tas pačias reikšmes, tą pačią šaknį ir tą pačią priesagą tiek baltų, tiek slavų kalbose.

Išdėstytoji etimologija darsyk patvirtina, kiek daug neišnaudotų galimybių vis dar slepia lyginamoji baltų-slavų medžiaga.

Iš rusų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Briukneris, Aleksandras = Aleksander Brückner
 Endzelynas, Janis = Jānis Endzelīns
 Fasmeris, Maksas = Max Vasmer
 Frenkelis, Ernstas = Ernst Fraenkel
 Jėgeris, Benjaminas = Benjamiņš Jėgers
 Langė, Jakobas = Ia. Jakobs, Jėkabs Lange, vok. Jacob(us) Lange
 Leskynas, Augustas = August Leskien
 Machekas, Vaclavas = Václav Machek
 Miklošičius, Francas = Franz Miklosich
 Mikola, Josepis Julijus = Jooseppi Julius Mikkola
 Petersonas, Herbertas = Herbert Petersson
 Preobraženskis, Aleksandras = Александр Григорьевич Преображенский
 Zeleninas, Dmitrijus = Дмитрий Константинович Зеленин

LITERATŪRA

Brückner 1957 = Aleksander Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
 Būga 1959 = Kazimieras Būga. *Rinktiniai raštai*. Sudarė Z. Zinkevičius, II. Vilnius.
 Fraenkel 1965 = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, II. Heidelberg.

5 Griežtai kalbant, ši izoglosa išeina iš pietų slavų kalbų ribų. Imant ne tik s-kr. *rogoňa*, bet ir *rogoša* bei *roгуља*, atitikmenų šioms leksemoms galima aptikti bulgarų, makedonų, ukrainiečių ir kai kuriose vakarų slavų tarmėse (Klepnikova 1975: 182).

Gimbutas 1974 = Maria Gimbutas. *The Lithuanian God Velnias. Myth in Indo-European Antiquity*. University of California Press.

Grimm 1835 = Jacob Grimm. *Deutsche Mythologie*. Göttingen.
 Jėgers 1966 = Benjamiņš Jėgers. *Verkannte Bedeutungswandtschaften baltischer Wörter. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, t. 80.

Leskien 1884 = August Leskien. *Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen*. Leipzig.

Leskien 1891 = August Leskien. *Die Bildung der Nomina im Litauischen*. Leipzig.

Machek 1957 = Václav Machek. *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.

Mažiulis 1970 = Vytautas Mažiulis. *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai*. Vilnius.

Miklosich 1886 = Franz Miklosich. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien.

Mikkola 1895 = Jooseppi Julius Mikkola. *Etymologische Beiträge. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*, t. 20.

Mühlenbach 1930 = Karlis Mühlenbach. *Lettisch-deutsches Wörterbuch*, ergänzt und fortgesetzt von Jānis Endzelīns, III. Riga.

Petersson 1921 = Herbert Petersson. *Studien über die indogermanische Heteroklise*. Lund.

Rječnik 1880–1967 = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. I–IX. Zagreb.

Sabaliauskas 1966 = Algirdas Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksikos raida. Lietuvių kalbotyros klausimai, VIII: Lietuvių kalbos leksikos raida*. Vilnius.

Skardžius 1943 = Pranas Skardžius. *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius.

Vordemfelde 1924 = Hans Vordemfelde. *Die Hexe im deutschen Volksmärchen. Festschrift für Eugen Mogk*. Halle.

Даль 1955 = Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, IV. Москва.

Иллич-Свитыч 1963 = Владислав Маркович Иллич-Свитыч. *Именная акцентуация в балтийском и славянском*. Москва.

Клепникова 1975 = Галина Петровна Клепникова. *Функционирование и генезис терминологии горного пастушества в славянских диалектах карпатского ареала. Славянское и балканское языкознание: Проблемы интерференции и языковых контактов*. Москва.

Курилович 1958 = Ежи Курилович. *О балто-славянском языковом единстве. Вопросы славянского языкознания*, t. 3. Москва.

Ляпушкин 1968 = Иван Иванович Ляпушкин. *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства*. Ленинград.

Пропп 1946 = Владимир Яковлевич Пропп. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград.

Срезневский III = Измаил Иванович Срезневский. *Материалы для словаря древнерусского языка*, III. Санкт-Петербург.

Толстой 1970 = Илья Ильич Толстой. *Сербскохорватско-русский словарь*. Москва.

Эндзелин 1911 = Иван Маркович Эндзелин. *Славяно-балтийские этюды*. Харьков.

Sutrupintas vertimas iš: Откупщиков, Юрий Владимирович. *Очерки по этимологии*. Санкт-Петербург: Издательство Петербургского университета, 2001, p. 168–177, 234–239.